श्रीरस्तु

# पातञ्जलयोगदर्शनम्

अथवा

# सेश्वरसाङ्ख्यदर्शनं

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिना निर्मितम् ।

पण्डित ज्येष्ठारामशर्मणा

मुम्बय्यां निर्णयसागरमुद्रा-
यन्त्रालये मुद्रापितम् ।

वैक्रमाब्दे १९५५.



॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ

# श्रीपातञ्जलयोगदर्शनम् ॥



अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥ तदा द्रष्टुस्स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥ वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥ वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टा अक्लिष्टाः ॥५॥ प्रमाणविपर्य्य-

यविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥६॥ तत्र प्र-
त्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥
विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठ-
म् ॥ ८ ॥ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशू-
न्यो विकल्पः ॥ ९ ॥ अभावप्रत्य-
याऽवलम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥ अ-
नुभूतविषयाऽसम्प्रमोषस्स्मृतिः॥११॥
अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः॥१२॥
तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥ स
तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितो
दृढभूमिः ॥१४॥ दृष्टाऽऽनुश्रविकवि-

षयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्य-
म् ॥ १५ ॥ तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवै-
तृष्ण्यम् ॥१६॥ वितर्कविचारानन्दाऽ-
स्मितारूपानुगमात्सम्प्रज्ञातः ॥ १७ ॥
विरामप्रत्ययाऽभ्यासपूर्वस्संस्कारशे-
षोऽन्यः ॥ १८ ॥ भवप्रत्ययो विदेहप्र-
कृतिलयानाम् ॥१९॥ श्रद्धावीर्यस्मृ-
तिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥२०॥
तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥२१॥ मृदुम-
ध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः॥२२॥
ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥ क्लेशकर्म-

विपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ई-
श्वरः ॥ २४ ॥ तत्र निरतिशयं सर्वज्ञ-
बीजम् ॥ २५ ॥ स एष पूर्वेषामपि
गुरुः कालेनाऽनवच्छेदात् ॥२६॥ त-
स्य वाचकः प्रणवः ॥२७॥ तज्जपस्त-
दर्थभावनम् ॥ २८ ॥ ततः प्रत्यक्चेत-
नाऽधिगमोऽप्यन्तरायाऽभावश्च ॥२९॥
व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादाऽऽलस्याऽ-
विरतिभ्रान्तिदर्शनाऽलब्धभूमिक-
त्वाऽनवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्ते-
ऽन्तरायाः ॥ ३० ॥ दुःखदौर्मनस्याऽ-

ङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥३१॥ तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाऽभ्यासः ॥ ३२ ॥ मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्याऽपुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥३३॥ प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ॥ ३४ ॥ विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धिनी ॥३५॥ विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥ वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥ स्वप्ननिद्राज्ञानाऽऽलम्बनं वा ॥ ३८ ॥ य-

थाऽभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥ परमा-
णुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥
॥ ४० ॥ क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणे-
र्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता-
समापत्तिः ॥ ४१ ॥ तत्र शब्दाऽर्थज्ञा-
नविकल्पैस्सङ्कीर्णा सवितर्का ॥ ४२ ॥
स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्ये वाऽर्थ-
मात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥ ए-
तयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्म-
विषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥ सूक्ष्मवि-
षयत्वं चाऽलिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

ता एव सबीजस्समाधिः ॥ ४६॥ नि-
र्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥४७॥
ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥ श्रुताऽ-
नुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषाऽ-
र्थत्वात् ॥ ४९ ॥ तज्जस्संस्करोऽन्य-
संस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥ तस्याऽपि
निरोधे सर्ववृत्तिनिरोधान्निर्बीजस्स-
माधिः ॥ ५१ ॥

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे समाधिपादः
प्रथमः॥१॥ अत्र पादे संहत्य सूत्रसंख्या॥५१॥

तपस्स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥ समाधिभावानाऽर्थः क्लेशतनूकरणाऽर्थश्च ॥ २ ॥ अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः ॥ ३ ॥ अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ॥ ४ ॥ अनित्याऽशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखाऽऽत्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥ दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवाऽस्मिता ॥ ६ ॥ सुखाऽनुशयी रागः ॥ ॥७॥ दुःखाऽनुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥ स्व-

रसवाही विदुषोऽपि तथाऽऽरूढोऽभि-
निवेशः ॥ ९ ॥ ते प्रतिप्रसवहेयास्सू-
क्ष्माः ॥ १० ॥ ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥
॥ ११ ॥ क्लेशमूलः कर्माऽऽशयो दृष्टा-
ऽदृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥ सति मू-
ले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥
ते ह्लादपरितापफलाः पुण्याऽपुण्यहे-
तुत्वात् ॥ १४ ॥ परिणामतापसंस्का-
रदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव स-
र्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥ हेयं दुःखम-
नागतम् ॥ १६ ॥ द्रष्टृदृश्ययोस्संयोगो

हेयहेतुः ॥ १७ ॥ प्रकाशक्रियास्थि-
तिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगाऽपव-
र्गार्थं दृश्यम् ॥१८॥ विशेषाविशेषलि-
ङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥
द्रष्टा दृशिमात्रश्शुद्धोऽपि प्रत्ययाऽ-
नुपश्यः ॥ २० ॥ तदर्थ एव दृश्यस्या-
ऽऽत्मा ॥ २१ ॥ कृतार्थं प्रति नष्टम-
प्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥
स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतु-
स्संयोगः ॥ २३ ॥ तस्य हेतुरविद्या ।
॥ २४ ॥ तदभावात्संयोगाऽभावो

हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥ विवे-
कख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥
तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥
योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदी-
प्तिराविवेकख्यातेः ॥ २८ ॥ यमनियम-
माऽऽसनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥
अहिंसासत्याऽस्तेयब्रह्मचर्याऽपरिग्र-
हा यमाः ॥ ३० ॥ एते जातिदेशका-
लसमयाऽनवच्छिन्नाः सार्वभौममहा-
व्रतम् ॥ ३१ ॥ शौचसन्तोषतपःस्वा-

ध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ।३२।
वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥३३॥
वितर्का हिंसादयः कृतकारिताऽनु-
मोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुम-
ध्याऽधिमात्रा दुःखाऽज्ञानाऽनन्तफ-
ला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥
अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्या-
गः ॥ ३५ ॥ सत्यप्रतिष्ठायां क्रिया-
फलाऽऽश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥ अस्तेय-
प्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥
ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः
॥ ३९ ॥ शौचात्स्वाङ्गे जुगुप्सा परैर-
संसर्गः ॥ ४० ॥ सत्त्वशुद्धिसौमनस्यै-
काग्र्येन्द्रियजयाऽऽत्मदर्शनयोग्य-
त्वानि च ॥ ४१ ॥ सन्तोषादनुत्तमसु-
खलाभः ॥ ४२ ॥ कायेन्द्रियसिद्धिर-
शुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥ स्वाध्या-
यादिष्टदेवतासम्प्रयोगः ॥ ४४ ॥ स-
माधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥४५॥
तत्र स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥ प्र-
यत्नशैथिल्याऽनन्तसमापत्तिभ्याम् ॥

॥ ४७ ॥ ततो द्वन्द्वाऽनभिघातः ॥ ४८ ॥ तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणाऽऽयामः ॥४९॥ स तु बाह्याऽऽभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥ बाह्याऽऽभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥ ततः क्षीयते प्रकाशाऽऽवरणम् ॥ ५२ ॥ धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥ स्वविषयाऽसम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥ ततः

परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ संहत्यात्र पादे सूत्रसंख्या ॥ ५५ ॥

---

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥ तदेवाऽर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥ त्रयमेकत्र संयमः ॥४॥ तज्जयात्प्रज्ञाऽऽलोकः ॥५॥ तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥ त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥ तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥ व्युत्थाननि-

रोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरो-
धलक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः
॥ ९ ॥ तस्य प्रशान्तवाहिता संस्का-
रात् ॥ १० ॥ सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्ष-
योदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः
॥ ११ ॥ शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चि-
त्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥१२॥ एतेन
भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा
व्याख्याताः॥१३॥ शान्तोदिताव्यप-
देश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥१४॥ क्रमा-
न्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः॥१५॥ प-

रिणामत्रयसंयमादतीताऽनागतज्ञान
म् ॥१६॥ शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतरा-
ध्यासात्सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात्स-
र्वभूतरुतज्ञानम् ॥१७॥ संस्कारसाक्षा-
त्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥ प्र-
त्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥
न तत्साऽऽलम्बनं तस्याऽविषयीभूत-
त्वात् ॥२०॥ कायरूपसंयमात्तद्ग्रा-
ह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशाऽसम्प्रयो-
गेऽन्तर्द्धानम् ॥२१॥ सोपक्रमं निरु-
पक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञान-

मरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥ मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥ बलेषु हस्तिबलानि ॥ २४ ॥ प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥ भुवनज्ञानं सूर्यसंयमात् ॥ २६ ॥ चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥ ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥ नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥ कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥ कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥ मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥ प्राति-

भाद्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥ हृदये चित्त-
संवित् ॥ ३४ ॥ सत्त्वपुरुषयोरत्यन्ता-
सङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः प-
रार्थात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥३५॥
ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शनाऽऽ-
स्वादवार्त्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥ ते समा-
धावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥३७॥
बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च
चित्तस्य परशरीराऽऽवेशः ॥ ३८ ॥
उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग
उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥ समानजया-

ज्वलनम् ॥ ४० ॥ श्रोत्राकाशयोस्स-
म्बन्धसयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥
कायाकाशयोस्सम्बन्धसंयमाल्लघुतूल-
समापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ४२ ॥ ब-
हिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः
प्रकाशाऽऽवरणक्षयः ॥ ४३ ॥ स्थूल-
स्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूत-
जयः ॥ ४४ ॥ ततोऽणिमादिप्रादु-
र्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च
॥ ४५ ॥ रूपलावण्यबलवज्रसंहनन-
त्वानि कायसम्पत् ॥ ४६ ॥ ग्रहण-

स्वरूपाऽस्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादि-न्द्रियजयः ॥ ४७ ॥ ततो मनोज-वित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ॥ ४८ ॥ सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिमा-त्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥ तद्वैराग्यादपि दोषबी-जक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥ स्थान्युप-मन्त्रणे सङ्गस्मयाऽकरणं पुनरनिष्टप्र-सङ्गात् ॥ ५१ ॥ क्षणतत्क्रमयोस्सं-यमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५२ ॥ जा-तिलक्षणदेशैरन्यताऽनवच्छेदात्तुल्य-

योस्ततः प्रतिपत्तिः॥५३॥तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम्॥ ५४ ॥ सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम्॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे विभूतिपादस्तृतीयः ॥३॥ संहत्यात्र पादे सूत्रसंख्या ९९

---

जन्मौषधिमन्त्रतपस्समाधिजास्सिद्धयः॥ १ ॥ जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥२॥ निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥ निर्माणचित्तान्यस्मिता-

मात्रात् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं
चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥ तत्र ध्या-
नजमनाशयम् ॥ ६ ॥ कर्माऽशु-
क्लाऽकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्
॥ ७ ॥ ततस्तद्विपाकानुगुणानामे-
वाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥ जा-
तिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्त-
र्यस्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥
तासामनादित्वं चाऽशिषो नित्यत्वा-
त् ॥ १० ॥ हेतुफलाऽऽश्रयाऽऽल-
म्बनैस्सङ्गृहीतत्वादेषामभावे तद्-

भावः ॥ ११ ॥ अतीतानागतं स्व-
रूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥१२॥
ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणाऽऽत्मानः ॥१३॥
परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥१४॥ व-
स्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विविक्तः प-
न्थाः ॥ १५ ॥ न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु
तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥१६॥
तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञा-
ताज्ञातम् ॥१७॥ सदा ज्ञाताश्चित्तवृ-
त्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वा-
त् ॥ १८ ॥ न तत्स्वाभासं दृश्यत्वा-

त् ॥ १९ ॥ एकसमये चोभयानवधा-
रणम् ॥ २० ॥ चित्तान्तरादृश्ये बुद्धि-
बुद्धेरतिप्रसङ्गस्स्मृतिसङ्करश्च ॥ २१ ॥
चितेरप्रतिसङ्क्रमायास्तदाकारताऽऽ-
पत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥ द्र-
ष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥
तदसंख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं
संहत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥ विशेष-
दर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः ॥
॥ २५ ॥ तदा विवेकनिम्नं कैवल्य-
प्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥ तच्छिद्रेषु

प्रत्ययाऽन्तराणि संस्कारेभ्यः ॥२७॥
हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥ प्र-
संख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथाविवेक-
ख्यातेर्धर्ममेघस्समाधिः॥ २९ ॥ त-
तः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥ तदा
सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्याऽऽन-
न्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥ ततः कृता-
र्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्
॥ ३२ ॥ क्षणप्रतियोगी परिणामाऽ-
परान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥ पुरु-
षार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कै-

वल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्ति-
रिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे कैवल्यपाद-
स्तुरीयः॥४॥संहत्यात्र पादे सूत्रसंख्या॥३४॥
पादचतुष्टयसूत्राणां समष्टिसंख्या ॥ १९५ ॥

